

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

«ΗΜΕΙΣ ΠΡΟΕΒΙΒΑΣΑΜΕΝ... ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ
ΤΩΝ ΕΝΕΤΩΝ ΕΚΥΡΩΣΑΤΟ»:
Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΩΝ
ΣΤΗ ΣΥΝΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Ανάτυπο

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΛΕΥΚΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Ζ' ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΛΕΥΚΑΔΑ, 26-30 ΜΑΪΟΥ 2002

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ Α'

ΠΡΩΤΟ ΤΜΗΜΑ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΑΘΗΝΑ 2004

Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης

«ΗΜΕΙΣ ΠΡΟΕΒΙΒΑΣΑΜΕΝ... ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΩΝ ΕΝΕΤΩΝ
ΕΚΥΡΩΣΑΤΟ»: Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΩΝ
ΣΤΗ ΣΥΝΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ¹

Η εμπλοκή με την εκκλησιαστική ιστορία των νησιών του Ιονίου, όπως άλλωστε και με πολλά άλλα ζητήματα της ιστορίας τους, αποτελεί –τουλάχιστον για μένα–, ένα εγχείρημα που κινείται ανάμεσα στα όρια του απροσδόκητου και βέβαια του πολύπλοκου. Ενδέχεται, κατά την ανάπτυξη του θέματος που η παρούσα εργασία επιχειρεί να προσεγγίσει, να αποτυπωθούν ή να μην αποτυπωθούν κάποιες πτυχές του απροσδόκητου· αλλά για την πολυπλοκότητα του πράγματος δεν νομίζω ότι υπάρχει καμιά αμφιβολία. Ωστόσο, το λαμπρό εγχείρημα της Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών να θέσει ως επιστημονική αρχή του Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου τη συνθετική αναγωγή και τον αναστοχασμό μελετημένων ήδη προβλημάτων της επτανησιακής ιστοριογραφίας, διευκολύνει κάπως τα πράγματα· φαινομενικά, βέβαια, γιατί ενώ αίρεται η κοινοποίηση του «ευρήματος», του νέου τεκμηρίου, δημιουργείται ωστόσο η υποχρέωση –και αυτό, ίσως, είναι και το πιο δύσκολο αλλά και το πιο ουσιαστικό– να κατατεθεί κάποια ερμηνευτική πρόταση για τα καθέκαστα ιστορικά φαινόμενα.

Με βάση τα παραπάνω η πρώτη γενική διαπίστωση που έχει να κάνει όποιος ασχολείται με τα εκκλησιαστικά επτανησιακά δρώμενα είναι ότι

1. Η ανακοίνωση αυτή πρέπει να συσχετισθεί με την αντίστοιχη του Κωνσταντίνου Γ. Πιτσάκη που δημοσιεύεται εδώ, σ. 481-510, στην οποία αναλύεται με εξαιρετικό τρόπο το όλο ζήτημα της «ανέφικτης κανονικότητας» που χαρακτηρίζει στο σύνολό της την Ανατολική Εκκλησία της βενετοκρατούμενης Επτανήσου.

Το απόσπασμα του τίτλου της ανακοίνωσης προέρχεται από πατριαρχικό γράμμα (Φεβρουάριος 1632) του Κυρίλλου Α΄ Λούκαρη με το οποίο επικυρώνεται ο προβιβασμός της επισκοπής Ζακύνθου και Κεφαλληνίας σε αρχιεπισκοπή· βλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*..., Αθήνα 1868, σ. 282-284 και Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*..., τ. 5, Βιέννη 1887, σ. 74-76.

πληθυσμοί του ορθόδοξου ανατολικού δόγματος βρέθηκαν μέσα σε ένα πολιτικό πλαίσιο εξουσίας που προσδιοριζόταν ως καθολικό. Βέβαια και το άλλο, το μεγαλύτερο τμήμα του ορθόδοξου κόσμου, όπως είναι γνωστό, βρέθηκε, και αυτό, υπό την κατοχή μιας αλλόθρησκης εξουσίας· ωστόσο, όπως εμφανίζεται η εξέλιξη των δύο συνιστωσών, το υπό την οθωμανική κατοχή ορθόδοξο στοιχείο διατηρεί περισσότερο ανέπαφη την αυτοτέλεια και την διοικητική συνάρθρωσή του. Η πολιτική εξουσία δεν αποτελεί ανυπέρβλητο εμπόδιο για τη λειτουργία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των άλλων πατριαρχείων της Ανατολής.

Στα Επτάνησα, όμως, η πολιτική εξουσία επιβάλλεται με πιο ερμητικό τρόπο, δημιουργώντας έντονες αντιπαλότητες –και θρησκευτικού τύπου–, ενώ ανακύπτουν σοβαρές δυσχέρειες και για το ορθόδοξο κέντρο της Ανατολής το οποίο, λόγω της αντιπαλότητας και των γενικότερων πολιτικών επιπλοκών, ουσιαστικά δεν μπορεί να ελέγξει με άμεσο τρόπο τους ορθόδοξους χριστιανούς του Ιονίου συμπλέγματος.

Η δεύτερη διαπίστωση έχει να κάνει με το γεγονός ότι πολιτική εξουσία στα Επτάνησα σημαίνει στην ουσία βενετική εξουσία. Εξουσία καθολική οπωσδήποτε, αλλά της οποίας τα γενικότερα συμφέροντα δεν είναι πάντα ταυτόσημα με αυτά του καθολικού κέντρου· μάλιστα, πολλές φορές υπάρχει έντονη αντιπαλότητα που κάποτε οδηγεί και στην ανοιχτή σύγκρουση. Αυτό είναι το ένα· το άλλο σχετίζεται με τη συγκρότηση της βενετικής πολιτείας που σαφώς δομείται –και στο εσωτερικό της ακόμα–, από ετερότητες ενώ και στις «εξωτερικές» λειτουργίες της αντλεί οικονομικές διαθεσιμότητες (πόρους και μέσα) από αλλοεθνείς πληθυσμούς, κατά βάση ελληνικούς, τουλάχιστον τους τελευταίους αιώνες της ύπαρξής της.

Μια τρίτη γενική διαπίστωση προσδιορίζεται από τη μεγάλη αναστάτωση που επικρατεί και στο χώρο του Ιονίου και στην έναντι ακτή με την πρώτη πτώση της Κωνσταντινούπολης, το 1204. Ιδιαίτερα, μάλιστα, ο ηπειρωτικός χώρος όπου συγκροτείται το ομώνυμο Δεσποτάτο, γίνεται πεδίο αλληπάλληλων συγκρούσεων και μεταβολών οι οποίες αναπόφευκτα εγκλείουν στη δυναμική τους και το ιόνιο νησιωτικό πλέγμα. Έτσι δεν αφίσταται από την πραγματικότητα η διαπίστωση ότι στα χρόνια αυτά, δηλαδή τον 13ο-14ο αι., πρέπει να αναζητήσουμε τα σπέρματα της μεταγενέστερης εκκλησιαστικής γεωγραφικής διαίρεσης, στην οποία θα επιφέρει, αν έτσι έχουν τα πράγματα, τη γενική μορφοποίηση η βενετική κατάκτηση.

Μια τελευταία διαπίστωση, η οποία, ελπίζω, ότι θα προκύψει από τις επισημάνσεις που θα ακολουθήσουν, θα τόνιζε ότι, παρά τα όποια κοινά στοιχεία της εκκλησιαστικής διοίκησης των Ιονίων, οι επιμέρους συνιστώσες συνθέτουν τουλάχιστον ένα τριπλό σχήμα το οποίο συνίσταται: α) από την Κέρκυρα β) από το τρίσημο Κεφαλονιά-Ζάκυνθος-Ιθάκη και γ) από τη Λευκάδα, το οποίο, ίσως, μπορεί να γίνει και τετραπλό με την προσθήκη

των Κυθήρων² που επιβάλλει η σύγχρονη διαίρεση. Ας δούμε, λοιπόν, τη λογική του σχήματος αυτού.

* *
*

α) Κέρκυρα: Η ενσωμάτωση της Κέρκυρας στο Δεσποτάτο της Ηπείρου το 1214 επιφέρει και την απώλεια του τίτλου του επισκόπου Κερκύρας· ωστόσο η ουσιαστική ανατροπή συντελείται κατά την περίοδο των Ανδεγαυών όταν επιχειρείται περιορισμός της ορθόδοξης διοίκησης με την ίδρυση λατινικής επισκοπής. Στην περίοδο αυτή πρέπει να αναζητηθούν και οι απαρχές του εκκλησιαστικού αξιώματος των Μεγάλων Πρωτοπαπάδων³ ως εκκλησιαστικών ηγητόρων του ορθόδοξου στοιχείου. Τη μεγάλη αναταραχή που επικρατεί στην περιοχή επί Ανδεγαυών θα διαδεχθεί το σταθεροποιητικό πλαίσιο που επιβάλλει η βενετική κατάκτηση (1386-1799).

Η Κέρκυρα θα αποτελέσει ένα από τα κύρια στηρίγματα του βενετικού κράτους και ο ρόλος της θα αναβαθμισθεί ποικιλοτρόπως αφού θα καταστεί η έδρα της περιφερειακής διοίκησης των Ιονίων και σταθερό ανάχωμα έναντι των τουρκικών πιέσεων. Στο εκκλησιαστικό επίπεδο οι Βενετοί θα συνεχίσουν την πολιτική που κληρονόμησαν, ενισχύοντας, όμως, και θεσμικά το εκκλησιαστικό μόρφωμα.

Στη λογική της ανάδειξης της Κέρκυρας ως κέντρου της βενετικής διοίκησης σε όλα τα επίπεδα, πιστεύω ότι οι Βενετοί θα εμμένουν με τρόπο απόλυτο. Ο Μέγας πρωτοπάπας και οι άλλοι πρωτοπαπάδες εκπροσωπούν συ-

2. Στην εργασία αυτή δεν μελετάται και η περίπτωση της εκκλησιαστικής διοίκησης των Κυθήρων· πάντως ας επισημάνουμε εδώ ότι τα Κύθηρα, σύμφωνα με τα Τακτικά που έχει δημοσιεύσει ο Jean Darrouzès (*Notitiae Episcopatum*, Παρίσι 1981) ως τα μέσα του 12ου αιώνα φέρονται ως επισκοπή της μητρόπολης Κορίνθου (λ.χ. στο Τακτικό αρ. 9 του 10ου αι. αναγράφεται: «τη Κορίνθω της Πελοποννήσου ο Κυθηρίας». Αντίθετα στο Τακτικό 21 του 15ου πια αιώνα «ο Μονεμβασίας της Πελοποννήσου έχει ταύτας... του Κυθηρίας»).

3. Βλ. στον τόμο αυτό την εισήγηση του Κ. Πιτσάκη και ειδικότερα τη σ. 491 όπου οι πολύ εύστοχες παρατηρήσεις σχετικά με το θεσμό του Μεγάλου Πρωτοπαπά Κερκύρας από κανονική άποψη τόσο για την λατινική όσο και την ορθόδοξη Εκκλησία. Ο θεσμός του πρωτοπαπά φαίνεται ότι ανάγεται στην εποχή της Ανδεγαυικής κυριαρχίας (1267-1386) όταν ο Κάρολος Ανδεγαυός επιχειρήσει σημαντικές μεταβολές στο εκκλησιαστικό καθεστώς ευνοώντας προφανώς την καθολική Εκκλησία· βλ. Α. Χ. Τσίτσας, *Η Εκκλησία της Κερκύρας κατά την Λατινοκρατία*, Κέρκυρα 1967 (ειδικότερα σ. 84 κ.ε.), και Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Η Ανδεγαυική κυριαρχία στην Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, Αθήνα 1987, σ. 133-138.

νεχώς ό,τι ο νεοπαγής αυτός θεσμός κλήθηκε να υπηρετήσει. Και το πλαίσιο αυτό παραμένει συνεχώς αρραγές. Από την μεγάλη συγκέντρωση πατριαρχικών γραμμάτων που το «Πρόγραμμα Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15ος-19ος αι.» του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών έχει στη διάθεσή του⁴, μας δίνεται η δυνατότητα να διαπιστώσουμε ότι η Κέρκυρα αποτελεί για την Εκκλησία της Ανατολής χώρο απροσέλαστο. Από το υλικό αυτό, δηλαδή από μια δεκάδα, περίπου, πατριαρχικά γράμματα, και αυτά εντοπισμένα στο διάστημα μεταξύ 1671-1713, ένα απευθύνεται στο μητροπολίτη Ιωαννίνων για υπόθεση Κερκυραίου, και τα άλλα προς τον πρωτοπαπά Κερκύρας. Οι υποθέσεις που καλούνται να αντιμετωπίσουν είναι όλες υποθέσεις ιδιωτικές που το τοπικό σύστημα δικαίου δεν επέλυσε και γι' αυτό οι εμπλεκόμενοι προσέφυγαν στην ανώτατη αρχή των χριστιανών, το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Με άλλα λόγια πρόκειται για προσπάθειες επίλυσης διαφορών με την προσφυγή στην αφοριστική απειλή.

Στο επίπεδο των εκκλησιαστικών διοικητικών θεσμών ο οικουμενικός πατριάρχης Καλλίνικος Β' το 1690 είναι ο πιο ακριβολόγος: το γράμμα του αρχίζει έτσι: «ιερώτατε μητροπολίτα Ιωαννίνων, υπέρτιμε και έξαρχε Κερκύρων, και ευλαβέστατοι ιερείς των Κερκύρων, και χρήσιμοι άρχοντες...»⁵, παρακάμπτοντας φανερά την εξουσία του κερκυραίου πρωτοπαπά. Οι άλλοι πατριάρχες (Γαβριήλ Γ'⁶, Αθανάσιος Δ'⁷, Κύριλλος Δ'⁸, Παρθένιος Δ'⁹) θα απευθυνθούν απευθείας προς τον πρωτοπαπά Κερκύρας, προσφωνώντας τον, όμως, με ό,τι αντιπροσωπεύει γι' αυτούς ο τίτλος του: «αιδεσιμώτατε

4. Η παραπομπή για τις σχετικές πληροφορίες γίνεται στο δημοσίευμα Δ. Γ. Αποστολόπουλος-Π. Δ. Μιχαηλάρης-Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου (Επιμέλεια), *Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία 15ος-19ος αι.. Πρώτος απολογισμός ενός ερευνητικού προγράμματος*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2000.

5. Αθ. Τσίτσας, «Αφορισμοί στη χώρα και στα μπόργα των Κορφών», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 14 (1977), 164-166. Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι η εκκλησιαστική περιφέρεια της Κέρκυρας εμφανίζεται να κηδεμονεύεται από τη μητρόπολη Ιωαννίνων καθώς η αναφορά του μητροπολίτη Ιωαννίνων ως εξάρχου Κερκύρας εμφανίζεται τουλάχιστον στα τέλη του 17ου αι. (η παραπομπή στον Τσίτσα, *ό.π.*, όπου το γράμμα του Καλλινίκου Β') και συνεχίζεται ως τις μέρες μας.

6. Τσίτσας, *ό.π.*, σ. 166-167.

7. Στο ίδιο, σ. 169-171.

8. Ο Κύριλλος Δ' σε τρία τουλάχιστον γράμματά του -όλα του 1712- προς τον επικεφαλής των ορθοδόξων της Κέρκυρας χρησιμοποιεί τους όρους «τιμιώτατε και αιδεσιμώτατε πρωτοπαπά..., εντιμώτατε πρωτοπαπά..., αιδεσιμώτατε πρωτοπαπά...» (βλ. Τσίτσας, *ό.π.*, σ. 172-175, 178-179).

9. Τσίτσας, «Αφορισμοί στη χώρα και στα μπόργα των Κορφών», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 13 (1976), 150-151: το γράμμα είναι του 1671.

πρωτοπαπά...», ή «εντιμότητα πρωτοπαπά...», ή «τιμιώτατε και αιδεσιμώτατε πρωτοπαπά...», ή «ευλαβέστατε πρωτοπαπά...».

Η πολιτική αυτή των Βενετών, πιστεύω ότι μένει σταθερή και αμετάκλητη όσον αφορά την Κέρκυρα, με την εξαίρεση, ίσως των μεγάλων ζητημάτων, τα οποία αναφέρονται στο σύνολο των Ιονίων αλλά και το υπερβαίνουν όπως λ.χ. είναι το ζήτημα της ρυθμίσεως του ημερολογίου. Έτσι οι πρωτοπαπάδες της Κέρκυρας δεν κατάφεραν να αποσπάσουν ούτε καν τον τίτλο του «χωρεπισκόπου»: ο δόγης Νικολό ντα Πόντε απέρριψε το σχετικό αίτημα, πιθανώτατα επειδή ο κενός τίτλος θα αποκτούσε κάποιο ουσιαστικό περιεχόμενο με την επαναφορά στο προσκήνιο, έστω και έμμεσα, του επισκοπικού αξιώματος. Αυτά γίνονται στα τέλη του 16ου αιώνα (1582)¹⁰.

Αλλά και από την αντίπερα όχθη δεν υπάρχουν εκπτώσεις: ο ανώνυμος αγιορείτης μοναχός που συγγράφει, πιθανώτατα στα μέσα του 16ου, πραγματεία με τον τίτλο: «Τα σφάλματα και αιτιάματα των Κερκυραίων ήγγουν Κορφαίων δι' α αυτούς αποστρεφόμεθα»¹¹, δεν νιώθει καμιά αναστολή για να διατυπώσει τις κατηγορίες του εναντίον των κερκυραίων ορθοδόξων ιερωμένων που γι' αυτόν συμπεριφέρονται ως λατίνοι και γι' αυτήν ακριβώς την αιτία αποτελούν παράδειγμα προς αποστροφή.

β) Η Κ ε φ α λ λ η ν ί α και η Ζ ά κ υ ν θ ο ς¹² ως εκκλησιαστικές περιφέρειες έχουν κοινή πορεία ανά τους αιώνες: αποτελούν, και οι δύο, επισκοπές της μητροπόλεως Κορίνθου¹³. Η αφετηρία αυτού του διοικητικού σχήματος ανάγεται σε πολύ παλαιότερες περιόδους, συνεχίζεται και μετά την αναστάτωση που δημιούργησαν στην περιοχή οι Σταυροφορίες και με αυτή τη μορφή οι δύο επαρχίες εμφανίζονται σε όσα Τακτικά τις αναφέρουν, ακόμα και στο τελευταίο που χρονολογικά τοποθετείται στα πρώτα χρόνια μετά την άλωση: «ο Κορίνθου της Πελοποννήσου έχει ταύτας [επισκοπάς] του Κεφαλωνιάς/— ο Κορίνθου της Πελοποννήσου έχει ταύτας, του Ζακύνθου».

10. Η πληροφορία αναφέρεται από τον Παναγ. Χιώτη (*Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, τ. ΣΤ', Ζάκυνθος 1888, σ. 66 ο οποίος αναφέρει ότι ο τίτλος του εκκλησιαστικού προϊσταμένου της Κέρκυρας που επεζητήσαν να αναγνωρίσουν οι Κερκυραίοι ήταν: «Χωρεπίσκοπος ελέω Θεού και χάριτι της Γαληνότητας Αριστοκρατίας των Βενετών».

11. Σπ. Λάμπρος, *Κερκυραϊκά ανέκδοτα εκ χειρογράφων Αγίου Όρους, Κανταβρηγιάς, Μονάχου και Κερκύρας νυν το πρώτον δημοσιευόμενα*, Αθήνα 1882, σ. 56-58.

12. Μαζί με τα δύο νησιά ακολουθούσε πάντα και η Ιθάκη· ειδικότερα, η συνάφειά της υπήρξε στενότερη με την Κεφαλονιά—άλλωστε τα δύο νησιά είναι πολύ κοντά—έτσι που στις βενετσιάνικες πηγές να αναφέρεται πολλές φορές ως: *piccola Cefalonia* ή *altra Cefalonia*.

13. J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum*, ό.π., Notice 7, 9, 10, 13, 21.

Σύμφωνα με ορισμένες πληροφορίες η ορθόδοξη επισκοπή της Κεφαλονιάς θα καταργηθεί το 1207 από τους Ορσίνι¹⁴ (τα ίδια ισχύουν και για τη Ζάκυνθο) αλλά και η καθολική που θα την διαδεχθεί θα ακολουθήσει την παλιά εκκλησιαστική τάξη: ο λατίνος επίσκοπος θα εξαρτηθεί από τον θρόνο της μητρόπολης Κορίνθου¹⁵. (Υπάρχει και μια άλλη, μάλλον χλωμή, εκδοχή ότι η λατινική επισκοπή πέρασε στην εξουσία του λατίνου ιεράρχη της Πάτρας)¹⁶. Την εποχή αυτή, λοιπόν, τοποθετείται και η εμφάνιση των πρωτοπαπάδων Κεφαλληνίας, ως εκκλησιαστικών προϊσταμένων του ορθόδοξου στοιχείου του νησιού.

Ύστερα από την περίοδο κατοχής του νησιού από τους Ορσίνι θα ακολουθήσει εκείνη των Τόκκων που θα διαρκέσει από το 1357 ως το 1479. Όπως καταθέτουν τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας ο τελευταίος Τόκκος, ο Λεονάρδος Γ', μεταξύ 1449 και 1463 θα προβεί στην ανασύσταση της ορθόδοξης επισκοπής¹⁷, την οποία κατέλαβε ο Γεράσιμος Λοβέρδος, αλλά τώρα ως επίσκοπος Κεφαλληνίας-Ζακύνθου-Ιθάκης και Στροφάδων. Εδώ, λοιπόν, πρέπει να αναζητήσουμε την απαρχή της συνένωσης των εκκλησιαστικών διοικήσεων Ζακύνθου και Κεφαλληνίας υπό ένα εκκλησιαστικό προϊστάμενο, έχοντας υπόψη μας, όμως, ότι η κοινή εξάρτηση των δύο νησιών από τη μητρόπολη Κορίνθου –ορθόδοξης και λατινικής– οπωσδήποτε διευκόλυνε σημαντικά τα πράγματα.

Το 1500 οι Βενετοί θα γίνουν κύριοι της Κεφαλονιάς. Η εκκλησιαστική τους πολιτική όμως δεν θα μεταβάλλει το υφιστάμενο καθεστώς του νησιού, δηλαδή των τριών νησιών. Ωστόσο η ενδυνάμωση του επισκόπου Κεφαλληνίας έναντι των άλλων και κυρίως έναντι αυτού της Ζακύνθου –αφού υπάρχει η πρόβλεψη της εκλογής του επισκόπου από τις τάξεις του κλήρου της Κεφαλονιάς–, πυροδοτεί ισχυρές αντιδράσεις εκ μέρους των Ζακυνθίων. Τα γεγονότα λίγο-πολύ είναι γνωστά και τα σχετικά με αυτήν τη διαμάχη συνήθως ανάγονται στο επίπεδο της εκδήλωσης τοπικών αντιθέσεων, καθώς ο

14. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. 2, Αθήνα 1960, σ. 18-19.

15. Τσιτσέλης, *ό.π.*, σ. 26.

16. Ο Τσιτσέλης, *ό.π.*, καταχωρεί την πληροφορία ότι ο πάπας Ινοκέντιος Γ' το 1213 ένωσε τις επισκοπές Ζακύνθου και Κεφαλληνίας –που ως τότε είχαν ανεξάρτητες– και τη νέα εκκλησιαστική περιφέρεια που προέκυψε υπήγαγε στη μητρόπολη Πατρών. Για την πληροφορία αυτή παραπέμπει στον Μίλλερ θεωρώντας πιθανότερη την εξάρτηση από τη μητρόπολη Κορίνθου.

17. Τσιτσέλης, *ό.π.*, σ. 37-38. Όλα τα σχετικά παραθέτει ο Τσιτσέλης, ελέγχοντας όσο γίνεται τις πολυπληθείς πηγές που χρησιμοποιεί και φθάνοντας σε πολύ στέρεα συμπεράσματα. Εξάλλου, ο ίδιος επιχειρεί να ερμηνεύσει και το πρόβλημα της διαμάχης που ταλάνιζε την εκκλησία Ζακύνθου και Κεφαλληνίας λόγω της σχεδόν αποκλειστικής εκλογής εκκλησιαστικού προϊσταμένου από τον κλήρο της Κεφαλληνίας.

έλεγχος της επισκοπής διεκδικείται με έντονο τρόπο και από τα δύο νησιά κάτω από ποικίλες συνθήκες, που πέρα από τις τοπικές αντιπαλότητες έχουν να κάνουν και με συμφέροντα κοινωνικά και ταξικά που εμφανίζονται ειδικότερα στην εκλογή του κεφαλήνα επισκόπου και του ζακύνθιου πρωτοπαπά.

Ως ένα σημείο φαίνεται ότι έτσι είναι τα πράγματα. Ωστόσο παράλληλα φαίνεται ότι και ένα άλλο παιχνίδι διεξάγεται το οποίο έχει να κάνει με τον έλεγχο της επισκοπής από τη μητρόπολη Κορίνθου. Δηλαδή, με αφορμή την άνοδο στο θρόνο της Κεφαλληνίας της ισχυρής προσωπικότητας του Νικόδημου Μεταξά το 1628 –που έγινε με αντικανονική παραίτηση του έως τότε επισκόπου ζακύνθιου Παρθένιου Δοξαρά– αλλά και παρά τα ειωθότα από το Οικουμενικό Πατριαρχείο (η εκλογή του τοπικού αρχιερέα, ως τότε ήταν έργο τοπικού εκλεκτορικού σώματος, επικυρωμένη από τις βενετικές αρχές), ο οικουμενικός πατριάρχης Κύριλλος Α΄ Λούκαρης προβιβάζει ταυτόχρονα την περιοχή σε αρχιεπισκοπή, διευκρινίζοντας ότι ο Μεταξάς οφείλει «κατά τα έξω» να υπακούει στις εντολές και τους νόμους της κυρίαρχης Βενετίας, ενώ «κατά τα πνευματικά» οφείλει να υποτάσσεται στη Μεγάλη Εκκλησία¹⁸. Έτσι, λοιπόν, ως αρχιεπισκοπή η περιοχή περνά στην άμεση –έστω και πνευματική μόνο– εξουσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και κατά συνέπεια αποδεσμεύεται από την εξουσία του μητροπολίτη Κορίνθου.

Αυτά έγιναν τον Μάιο του 1628. Ωστόσο τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου ο ίδιος πατριάρχης θα ανατρέψει τη δική του απόφαση και θα επαναφέρει τα πράγματα στο προηγούμενο στάτους. Στο γράμμα του που χαρακτηρίζεται από έντονη υποχωρητικότητα και ομολογία λάθους, με σαφήνεια, παράλληλα, ομολογείται η παρέμβαση της βενετικής εξουσίας, η οποία βέβαια δεν ήταν διατεθειμένη να ανεχθεί καινοτομίες και, κατά συνέπεια αιτίες για έντονες αντιπαραθέσεις· έτσι επαναφέροντας την περιοχή στην τάξη των επισκοπών, προσωρινά και για λόγους πολιτικής, όπως τώρα είμα-

18. Το έγγραφο έχει εκδοθεί πολλές φορές· εδώ παραπέμπω στην έκδοση: Γεννάδιος Αραμπατζόγλου, *Φωτίειος Βιβλιοθήκη*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1933, σ. 236-237, όπου εκδίδεται και αυτόγραφο σημείωμα του Λούκαρη με το οποίο προσπαθεί να μετριάσει τις επιπτώσεις οι οποίες ήταν ενδεχόμενο να προέλθουν από το γράμμα του. Βλ. επίσης τα σχετικά με τον «πρωτότυπο τρόπο» εκλογής του Νικόδημου Μεταξά, όπως τα παραθέτει με την πλήρη τεκμηρίωσή τους ο Κ. Πιτσάκης, «Σχετικά με την “τρισεπισκοπή” του Νικοδήμου Μεταξά (1635)», *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. 3, Αθήνα 2002, σ. 279-303. Στην ίδια μελέτη ο αναγνώστης θα βρει και επεξήγηση σχετικά με την εκλογή του Μεταξά ως αρχιεπισκόπου Νεαπόλεως της Πισιδίας και τους λόγους που οδήγησαν το Πατριαρχείο σε αυτή, την από κάθε άποψη, περίεργη έως αντικανονική εκλογή.

στε σε θέση να ξέρουμε, αναφέρει ο οικουμενικός πατριάρχης «ίνα μη κατά τι τοις δικαιωτάτοις νόμοις της χριστιανικωτάτης και γαληνοτάτης αυθεντίας των Ενετών δόξωμεν προσκεκρουκότες», ενώ το προηγούμενο γράμμα του αναγνωρίζεται ως «νεωτερίζον, μεγάλως εναντιούσθαι τη παλαιά της επισκοπής τάξει, και της κοινότητος της εν Κεφαλληνία, και ταράττειν την ειρηναίαν εκείνης κατάστασιν»¹⁹.

Το επεισόδιο αυτό φαίνεται να καταλήγει σε αποτυχία· ωστόσο τέσσερα χρόνια αργότερα και με τους ίδιους πρωταγωνιστές το εγχείρημα επαναλαμβάνεται. Πρόκειται για μια κανονική πατριαρχική πράξη με τις υπογραφές 18 ιεραρχών της Μ. Εκκλησίας. Η διατύπωση δεν μνημονεύει καθόλου την ανάκληση της πράξης του 1628· αντίθετα, σχηματίζει κανείς την εντύπωση ότι εκδίδεται προκειμένου να επιβεβαιώσει την υφιστάμενη προαγωγή της επισκοπής Κεφαλληνίας και Ζακύνθου σε αρχιεπισκοπή και, κυρίως, για να απειλήσει με αφορισμό τον πρωτοπαπά Ζακύνθου ο οποίος συμπεριφερόταν σαν επίσκοπος Ζακύνθου· και βέβαια αναφέρει ότι «την προβίβασιν του θρόνου αυτού αποδεξαμένη και η γαληνοτάτη και χριστιανικωτάτη αρχή των Ενετών εβεβαιώσατο και εκυρώσατο, ην και ημείς μένειν βουλόμεθα διά παντός αμετάπτωτον και αδιάσειστον»²⁰.

Έτσι, λοιπόν, και παρά τη συνέχιση των επεισοδίων η Κεφαλληνία και η Ζάκυνθος εντάσσονται στο εκκλησιαστικό καθεστώς των αρχιεπισκοπών και εξαρτώνται απευθείας από το Πατριαρχείο·²¹ μάλιστα ο Διονύσιος Δ΄ το 1679 ενισχύει περαιτέρω το καθεστώς αυτό παραχωρώντας στον αρχιεπίσκοπο Παΐσιο το δικαίωμα να φέρει μίτρα²². Έκτοτε τα πράγματα θα κυλήσουν ομαλά. Ωστόσο πρέπει να έχουμε κατά νου πάντα, ότι το πρόσωπο που εκλέγεται στο θρόνο της αρχιεπισκοπής αυτής είναι επιλογή των επιτοπίων και ακολουθεί η επικύρωση της εκλογής του από την Κωνσταντινούπολη. Μάλιστα η ανωτάτη αρχή των χριστιανών έχει οργανώσει και το κατάλλη-

19. Κ. Μέρτζιος, *Πατριαρχικά ήτοι ανέκδοτοι πληροφορίαί σχετικάί προς τους πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως από τον 1556-1702* (=Πραγματείαί της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 15 (1951), 48-50· Αθ. Καραθανάσης, «Ένα ανέκδοτο έγγραφο του Κύριλλου Λούκαρη για το Νικόδημο Μεταξά», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 2 (1977), 81-82. Ο Κ. Πιτσάκης, *ό.π.*, σ. 283 ερμηνεύοντας αυτό το δεύτερο πατριαρχικό γράμμα με το οποίο επέρχεται ανάκληση της εκλογής του Νικόδημου Μεταξά αναφέρει ότι «πρόκειται για πράξη μη εκτελεστή» και ότι μέσω αυτής επιθυμεί ο Λούκαρης να αποδείξει την πίστη του έναντι των βενετικών αρχών.

20. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1868, σ. 282-284.

21. Εδώ πρέπει να επισημάνουμε και τον ρόλο που κάποια στιγμή στα μέσα του 17ου αναλαμβάνει ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας ως πατριαρχικός έξαρχος των υπό βενετική διοίκηση περιοχών, για τα οποία περισσότερες πληροφορίες βλ. στην ανακοίνωση του Κ. Πιτσάκη που δημοσιεύεται εδώ, σ. 498 κ.ε.

22. Αθ. Κομνηνός-Υψηλάντης, *Τα Μετά την Άλωσιν*, *ό.π.*, σ. 176-177.

λο θεολογικό πλαίσιο επινοώντας την κομψή έκφραση ότι μπορεί να εγκαθιστά εκκλησιαστικούς προϊσταμένους «ου μόνον ταις υπ' αυτόν ήδη τελούσας εκκλησίαις και πολιτικούς αρχής όροις τοις αυτοίς εγγραφομέναις, αλλά και όσαι εκ τόπιαι, ορθότητι δε πίστεως επισεμνυόμεναι».

Με αυτόν τον τρόπο λοιπόν ρυθμίζονται τα πράγματα για την εκτόπιον επικράτεια Ζακύνθου και Κεφαλληνίας. Η περιοχή αποσπάται από τη μητρόπολη Κορίνθου, προβιβάζεται σε αρχιεπισκοπή και το πρόσωπο που προκρίνεται για αρχιεπίσκοπος παίρνει και την έγκριση του Πατριαρχείου με όλους τους τύπους, που όμως δεν είναι μόνο τύποι. Η Μεγάλη Εκκλησία παρατηρεί ώστε τα πράγματα να μην ξεφεύγουν από τη νομιμότητα που έχει με αυτόν τον τρόπο προκύψει. Η μετάθεση του Σωφρόνιου Κουτούβαλη στη Βενετία γίνεται με όλους τους νόμιμους τύπους και με κάθε τυπικότητα, ενώ ο ίδιος πρέπει με υπευθυνότητα να μεριμνήσει για το διάδοχό του, και το σπουδαιότερο, όταν το 1784 παρίσταται ανάγκη να μεταβεί επιτόπου αρχιερέας του κλίματος του Πατριαρχείου για την εκλογή του νέου αρχιεπισκόπου Ζακύνθου και Κεφαλληνίας θα δοθεί εντολή να ταξιδεύσουν στο νησί ο μητροπολίτης Χριστιανουπόλεως και Τριπολιτζάς Μακάριος μαζί με τους επισκόπους Αμυκλών και Κορώνης, και όχι βέβαια κάποιος άλλος, όπως λ.χ. ο μητροπολίτης Κορίνθου...

γ) Η Λ ε υ κ ά δ α: Το νησί αυτό στη σειρά των Τακτικών εμφανίζεται πάντα ως αρχιεπισκοπή· μάλιστα σε ένα από αυτά, του 14ου αιώνα, η εξάρτησή της ως αρχιεπισκοπής απευθείας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο προσδιορίζεται σαφέστατα, αφού εντάσσεται στο κεφάλαιο των εκκλησιαστικών διοικήσεων που φέρουν αυτόν τον τίτλο: «Και αι αρχιεπισκοπαί αι υποκείμεναι τω θρόνω Κωνσταντινουπόλεως και μηδενί μητροπολίτη υποκείμεναι μήτε έχουσαι υφ' εαυτάς επισκοπάς εισί... η Λευκάς»²³.

Η κατάσταση αυτή θα αλλάξει φαινομενικά με την υπαγωγή της Λευκάδας και της εκκλησίας της στο δεσποτάτο της Ηπείρου, μετά το 1204 δηλαδή, αλλά η εκκλησιαστική νομιμότητα δεν θα διαταραχθεί αφού η πιθανή υπαγωγή της υπό την μητρόπολη Νικοπόλεως είναι περίπου υποχρεωτική. Το νησί, όπως είναι γνωστό, θα γνωρίσει διαδοχικές πολιτικές μεταβολές αφού θα περιέλθει στα χέρια των Ορσίνι (1294-1331), των Ανδηγαυών (1331-1362), των Τόκκων (1362-1479)²⁴.

Είναι γεγονός ότι στη γενικότερη διαπλοκή των πραγμάτων που έχουν

23. J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum*, ό.π., Notice, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 21.

24. Ο Παναγιώτης Αραβαντινός (*Χρονογραφία Ηπείρου*, σ. 186) διασώζει την πληροφορία ότι ο Λεονάρδος Τόκκος το 1452 ανασύστησε την ορθόδοξη επισκοπή Λευκάδος και επέβαλε ώστε ο επίσκοπός της να εκλέγεται από τοπική σύνοδο ιερέων και προκρίτων.

ως επίκεντρο και την Λευκάδα, η οποία περισσότερο από όλα τα άλλα νησιά του Ιονίου εμπίπτει σε ένα κυκεώνα μεταβολών, συμμαχιών, αντιθέσεων κ.λπ., η εκκλησιαστική διοίκηση δεν φαίνεται να γνωρίζει τις αντίστοιχες ανατροπές. Βεβαίως την περίοδο αυτή, και ειδικότερα κατά την περίοδο των Ορσίνι εμφανίζεται και καθολική επισκοπή. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι λόγω της πολυπλοκότητας των πραγμάτων δεν έχουμε άμεσο παραμερισμό της ορθόδοξης πραγματικότητας, με αποτέλεσμα να υφίσταται μία κατάσταση λίγο-πολύ δυαρχίας στην εκκλησιαστική διοίκηση.

Φυσικά η κατάσταση για την Ανατολική εκκλησία θα εξομαλυνθεί σχεδόν απόλυτα με την τουρκική κατάκτηση (1479-1680). Από τα πατριαρχικά γράμματα που έχουμε στη διάθεσή μας διαπιστώνουμε την κανονικότητα της κατάστασης. Πρόκειται, δηλαδή, για μια τυπική περίπτωση αρχιεπισκοπής, της οποίας ο προϊστάμενος εκλέγεται στην Κωνσταντινούπολη με κανονική τριπρόσωπη διαδικασία και χωρίς πολλές διατυπώσεις: «Επειδή της αρχιεπισκοπής Λευκάδος, άνευ ποιμένος μείνάσης, άτε του εν αυτή αρχιερατεύοντος προς ολίγου τελευτήσαντος, συνήχθημεν ημείς οι παρευρεθέντες αρχιερείς εν τω πατριαρχείω... προστάξει του παναγιωτάτου και σοφωτάτου ημών αυθέντου και δεσπότη του οικουμενικού πατριάρχου, και ψήφους κανονικάς ποιήσαντες, πρώτον μεν εθέμεθα τον οσιώτατον εν ιερομονάχοις και πνευματικοίς κυρ Ναθαναήλ πρωτοσύγκελον, έπειτα κ.λπ. κ.λπ.»: είναι η πράξη εκλογής αρχιεπισκόπου Λευκάδας το 1624²⁵.

Η πολύχρονη ορθόδοξη νομιμότητα φαίνεται ότι δημιουργεί τέτοια ερείσματα ώστε να δώσει τη δυνατότητα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο να επεμβαίνει και μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Βενετούς. Δηλαδή, αντιστρέφοντας τα πράγματα, οι Βενετοί επαναφέρουν *grosso modo* το επί Τόκκων εκκλησιαστικό καθεστώς, όταν η εκλογή του επιτοπίως εκλεγμένου αρχιεπισκόπου έπρεπε να επικυρωθεί από το ορθόδοξο κέντρο. Στη λογική αυτή της ενισχυμένης παρέμβασης του Πατριαρχείου διαθέτουμε δύο καλά τεκμήρια. Το πρώτο αναφέρεται στην εκλογή του αρχιεπισκόπου Λευκάδος Θεοφάνη από τον Κεφαλληνίας Τιμόθεο και τον επίσκοπο Χερρονήσου Κρήτης Θεοδόσιο, με διαταγή του Βενετού προβλεπτή, στις αρχές του 18ου αιώνα. Η εκλογή αυτή δεν γίνεται αμέσως αποδεκτή από τον οικουμενικό πατριάρχη Γαβριήλ Γ'. Τα κείμενα που ανταλλάσσονται είναι εξαιρετικού ενδιαφέροντος: θα σημειώσουμε εδώ ότι στη συμβιβαστική παρέμβαση του Κεφαλληνίας, ο οποίος προβάλλει στον πατριάρχη το επιχείρημα «ισχύς των αρχόντων νόμος, και τοις αρχομένοις οι νόμοι υποταγή»

25. Πρόκειται για την εκλογή του αρχιεπισκόπου Λευκάδας Ναθαναήλ, το κείμενο της οποίας διασώζεται στη Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου· βλ. Δ. Γ. Αποστολόπουλος-Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Η Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου. Μία πηγή και ένα τεκμήριο*, τ. Α', Αθήνα 1987, σ. 397, αρ. πρ. 928.

και ακόμα ότι «ο προβλεπτής του τόπου επρόσταξε τον υποψήφιον χειροτονηθήναι από αρχιερείς υποτεταγμένους τη αυθεντική εξουσία και αρχή», ο Γαβριήλ Γ' θα αντιτάξει την αυθεντία των εκκλησιαστικών κανόνων: «ακουέτω τι επιτέλεται ο λ' των Αποστόλων κανών, και ο γ' της εβδόμης Συνόδου: ος δι' αρχόντων επίσκοπος γένηται, καθαιρείσθω και αφοριζέσθω μετά των κοινωνούντων αυτώ». Ωστόσο, λίγο παρακάτω, είναι έτοιμος να υποχωρήσει όσο πρέπει προκειμένου να διατηρήσει την επαφή με την πραγματικότητα αλλά και κάποια δυναμική παρεμβολής στα πράγματα, η οποία βέβαια δεν μπορεί να είναι και η σύμφωνη, έστω εκ των υστέρων, γνώμη του πατριάρχη: «Ημείς δε και τούτο προστιθέμεθα, ότι ει τινές των αυτόθι εξουσιαστών τας τοιαύτας χειροτονίας προκρίνουσι γίνεσθαι υπό αρχιερέων υποκειμένων τη αρχή και τη εξουσία αυτών, και τούτο μηδαμώς κωλύει, ούτε ανατρέπει την ενότητα της Εκκλησίας, είγε μόνον γίγνοιτο μετά της ημετέρας ειδήσεως και αποδοχής, και εκδόσεως, κατά την διακείμενισιν των θείων κανόνων».

Μετά από εβδομήντα περίπου χρόνια όταν γίνεται η εκλογή του αρχιεπισκόπου Λευκάδας και Αγίας Μαύρας Ιωακείμ τα πράγματα είναι εντελώς ομαλά: ο νέος αρχιεπίσκοπος είναι τοπική επιλογή, όμως το Πατριαρχείο εξασφαλίζει και τη δική του αυθεντία με την έγκριση της εκλογής την οποία, στην ουσία, πραγματοποιεί ο μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης, υπέρτιμος και έξαρχος πάσης Αιτωλίας Ιάκωβος, με τη συνδρομή των επισκόπων Χειμάρων και Δελβίνου Ιωαννίκιου, και Ραδοβισδίου Παΐσιου. Και η κατάληξη της σχετικής πράξης είναι κατά πάντα κανονική, όπως θα είταν και για κάθε άλλη αρχιεπισκοπή: «Επί τούτοις ουν άπασι και η παρούσα ημετέρα πατριαρχική εν μεμβράναις πράξις απολυθείσα δέδοται τω θεοφιλεστάτω αρχιεπισκόπω Λευκάδος και αγίας Μαύρας κυρ Ιωακείμ εις διηνηκή ασφάλειαν».

*

Η συνοπτική αυτή περιοδολόγηση στα εκκλησιαστικά πράγματα των Ιονίων νήσων πιστεύω ότι έδειξε ότι πρέπει να προσεγγίζουμε το κάθε νησί ως ιδιαίτερη περίπτωση. Βέβαια πάντα υπάρχει το κυρίαρχο εποικοδόμημα του ξένου κυρίαρχου που επηρεάζει τις εξελίξεις και προσδίδει σ' αυτές ένα περίπου ομοιογενές σχήμα. Ωστόσο, όπως εμφανίζονται τα πράγματα είναι βέβαιο ότι υπάρχει η περίπτωση της Κέρκυρας με το ειδικό βάρος που έχει το νησί για τα επανησιακά πράγματα και γι' αυτό η εκκλησιαστική πολιτική των Βενετών παρουσιάζεται αρραγής, χωρίς καμιά διάθεση υποχώρησης: υπάρχει το δίδυμο (τρίδυμο με την προσθήκη της Ιθάκης) Κεφαλληνίας-Ζακύνθου στο οποίο το Οικουμενικό Πατριαρχείο προσπαθεί –και ως ένα σημείο κατορθώνει– να διαδραματίσει κάποιο ρόλο, ενισχύοντας την νομιμότητα μέσω της δικής του, κάθε φορά, επικύρωσης του επιτόπου εκλεγόμενου αρχιεπισκόπου: υπάρχει, τέλος, και η Λευκάδα όπου η τουρ-

κική κατάκτηση δημιουργεί τις πλέον πρόσφορες συνθήκες για την κανονική λειτουργία των εκκλησιαστικών διοικητικών θεσμών σύμφωνα με τα νόμιμα της ανατολικής Εκκλησίας.

Panagiotis Michailaris

The ecclesiastical situation of Ionian Islands

Summary

This communication refers to the ecclesiastical situation existing in the Ionian islands during the Venetian occupation (and the period of Turkish occupation of Leucada).

Although the islands are considered as a homogeneous geographical group, there are elements, even ecclesiastical ones, that differentiate them in a significant way.

In Corfu, the center of the Venetian administration, the situation is more stable. The protopapas is –and will continue to be until the end of the Venetian occupation– the head of the orthodox church.

Cefalonia and Zante, that originally formed dioceses of the metropolis of Corinth, are now supposed to constitute one administration under a protopapas elected at Cefalonia – a fact which causes serious conflicts between the two islands. The condition is going to be even more mixed up in 1628, when Nikodemos Metaxas is elected at the throne of Cefalonia and, after a turbulent period of approximately four years, in 1632, things calm down and the province of Cefalonia and Zante becomes an archbishopric, in other words, directly dependent upon the Ecumenical Patriarchate.

Unlike the other islands, Leucada will experience the Turkish occupation (1479-1680), which will have an impact on the ecclesiastical situation too, since the island is going to establish an equally direct relation to the Ecumenical Patriarchate as an archbishopric. This status is so deeply consolidated that even after the reconquest of the island by the Venetians, the dependence on the Patriarchate remains intact and the election of Cefalonia's archbishops bear the immediate influence of the Ecumenical Patriarchate.

